

Elpusztult középkori települések a Hortobágyon: Zám, Bágy és Remetekútfő*

1. Korábban több kutató is felhívta a figyelmet arra, hogy a Hortobágy területének körülhatárolása meglehetősen problematikus, mivel a tájegységet vizsgáló tudományterületek — a történettudomány, a néprajztudomány, a régészet, az ökológia stb. — sajátos közelítésmódot alkalmazva különböző módon vonják meg annak határait (lásd pl. BÉRES 2014a: 71). Jelen írásomban én magam a tájföldrajz tájbeosztását alkalmazom (CSORBA 2021: 80–81), melyet a kutatók a tájalkotó tényezők komplex figyelembevételével, azaz többek között a geológiai, éghajlati, domborzati sajátosságok alapján határoztak meg, de emellett olyan antropogén jegekre is tekintettel voltak, mint például az emberi tevékenység tájformáló szerepe.

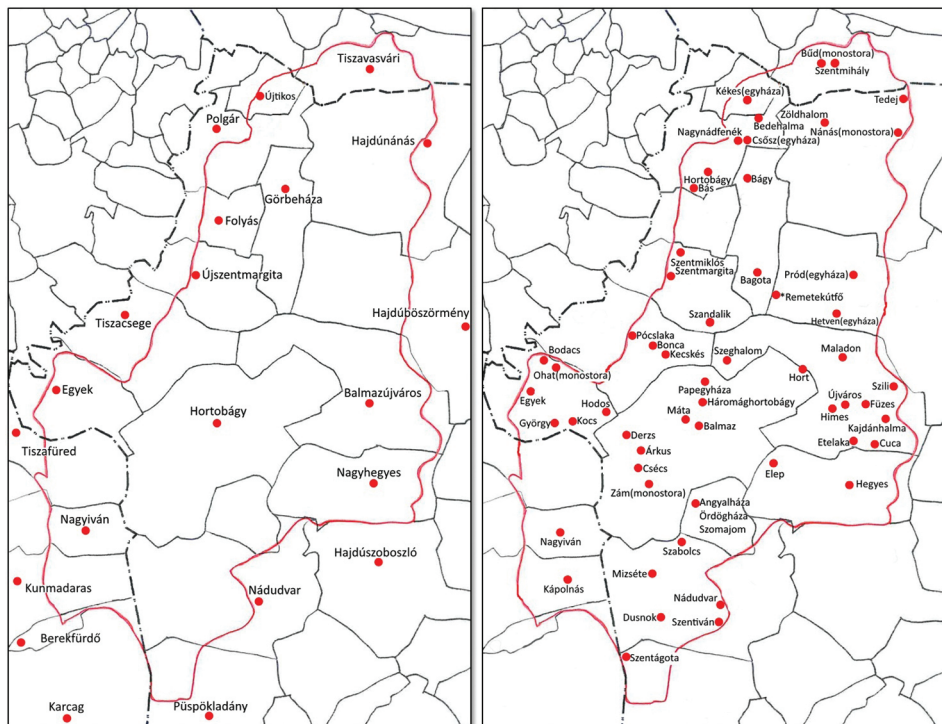
A Hortobágy területén közigazgatási szempontból ma az 1. ábra bal oldalán látható települések osztoznak. Az Árpád-korra vonatkozóan pedig — elsősorban korai okleveles adatokra támaszkodó történettudományi megítélés szerint — az ábra jobb oldalán ábrázolt falvak meglétét feltételezhetjük.

A középkori Kárpát-medencét a maihoz képest általában véve is jóval sűrűbb településhálózat jellemezte. Azt persze korántsem állíthatjuk, hogy valamennyi, az ábrán látható piros helyjelölő pont valós faluhelyet jelez. A történész JAKÓ ZSIGMOND ugyanis már a múlt század derekán felhívta a figyelmet arra, hogy a korabeli oklevelek szövegei olyan településcsírákat is megemlíthettek, amelyek később sem fejlődtek falvakká, hanem mint szállások, prédiумok éltek tovább (1945: 6). A prédiумokat leginkább egyfajta gazdasági központokként lehet elképzelni, ahol kis létszámú, akár csupán néhány főnyi lakosság végzett valamiféle termelői munkát (SZABÓ 1963: 15). Az itt látható ábra tehát végső soron nem csupán a valós településeket ábrázolja, hanem a kisebb méretű birtokokat is feltüntetheti, amelyek ráadásul nem is feltétlenül egy időben léteztek.

2. A történettudomány és a névtan egyik közös törekvése, az elpusztult középkori települések helyének meghatározása, korántsem könnyű feladat.

---

* A tanulmány az MTA Magyar Tudomány Ünnepe programsorozata keretében 2024. november 6-án elhangzott előadás szerkesztett változata. Az írás a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében és a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-4 kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

1. ábra: A Hortobágy területén levő települések napjainkban (bal oldalon) és az Árpád-korban (jobb oldalon)

Mindkét tudományterület sajátos közelítésmódot alkalmaz, és részint azonos, részint eltérő körülmények figyelembevételével, többnyire eltérő módszerekkel tesz megállapításokat. Jelen írásomban nyelvtudományi eszközökkel, a helynév-rekonstrukciós eljárás segítségével teszek kísérletet az Árpád-kori Hortobágy területére eső néhány elpusztult település lokalizációjára.

2.1. A térség helységei közül a korai írott források jó néhányat megőriztek, míg mások — a források fennmaradásának esetlegességéből is adódóan — nem adatolhatók közvetlenül, illetőleg korai elpusztulásuk következtében a helyük sem határozható meg egyértelműen. A lakott helyek, falvak elnéptelenedésével nevük azonban sok esetben nem merül feledésbe, hanem tovább él határrészek, dűlők, vizek vagy akár újabban benépesült helyek nevéként (HOFFMANN 1984–1985: 103). Az elpusztult települések lokalizálásában nyelvi oldalról a tájegység helynévállományában meglévő helynévbokrok lehetnek leginkább segítségünkre.

A névbokrosodás olyan névkeletkezési folyamat, amely során valamely objektum neve újabb helynevek névalkotójává válik (PÁSZTOR 2010: 172).

A helynévbokrok forrásértékét kiválóan szemlélteti SZENTGYÖRGYI RUDOLF azon módszertani megoldása, amellyel a Tihanyi alapítólevél alighanem legismer-

tebb szórványában említett Kesztlőc települést lokalizálta (SZENTGYÖRGYI 2007: 31). A mai élőnyelvi és az újabb kori térképes adatok nagy pontossággal rajzolják meg az egykori település helyét, s ezeket az ismereteket régészeti kutatások is megerősítették. A *Kesztlőc* név, illetve a vele alkotott *Kesztlőc-hegy, -oldal, -völgy* stb. összetételek Tolna megye négy, egymással szomszédos településén találhatók meg (TMFN. 484, 491, 494, 501). Nemigen lehet kétséges, hogy a tucatnyi névadat az egykori falu határának kiterjedését mutatja (HOFFMANN 2010: 129).

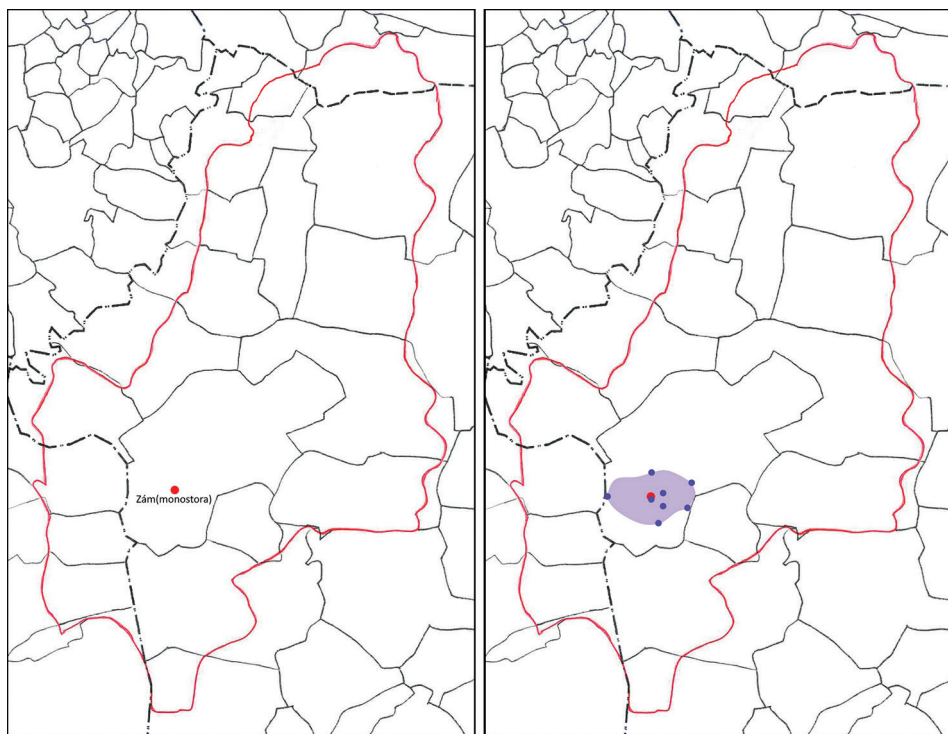
A névbokrosodás során ilyen esetekben a településnév-jelleg megszűnésével az egykori név — amellet, hogy gyakran maga is megmarad a terület összefoglaló elnevezéseként — általában nagy aktivitással vesz részt új helynevek alkotásában (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 353). A helynévi adatok akár olyan elpusztult falvak emlékét is fenntarthatják évszázadokon keresztül, amelyeknek nincs korabeli írásos nyomuk: ilyen esetben leginkább régészeti vizsgálatok révén tárható fel az egykori település helye. Az elpusztult falvak helyhez kötését ebből adódóan tehát a történettudomány, a régészet és a nyelvtudomány állandó dialógusa teremtheti meg. Ezt a megállapítást a továbbiakban a történészek által a mai Hortobágy területére lokalizált három település példájával igyekszem alátámasztani. E három települést úgy választottam ki, hogy esetük a tudományterületek eltérő lehetőségeit is minél jobban szemléltesse.

2.2. Zám. Zám falu első említése a zámi apátra utalván a Váradi regestrumból való *abbas de Zam* alakban (NÉMETH 2023: 437). A váradi káptalan feljegyzése igazolja tehát, hogy Zám már az Árpád-korban monostoros hely volt. Erre enged következtetni a forrásokban a 14. század első felében megjelenő *Zámmonostora* névforma is. ZOLTAI LAJOS szerint a falu monostora azonban már a tatárjárás alatt elpusztult, mivel az 1271-ből fennmaradt oklevél Zám tartozékainak felsorolásakor már nem tesz említést az egykori templomról (ZOLTAI 1925: 56). A templomdombon ő maga végzett régészeti feltárást, melynek során a monostor alapfalainak nagy részét megtalálta (ZOLTAI 1938: 53). Zám a 15. század derekán elhagyott, néptelen birtok, majd a Bajoni család újraterelítésének köszönhetően a 16. század közepén biztosan lakott település volt (ZOLTAI 1925: 57). A század végén, 1594-ben aztán végleg elpusztult, később már csak mint prédiomot említik.

A falut a történészek a régészeti feltárást eredményéhez is igazodva Hortobágy település délnyugati határába, az Árkus-ér partjára lokalizálják (ennek helyét mutatja a 2. ábra bal oldala). A Magyar Nemzeti Helynévtár élőnyelvi és történeti helynevei lehetővé teszik, hogy az így meghatározott lokalizáció felülvizsgálata érdekében a *Zám* alapnévből keletkezett helynévbokrot és ennek területi kiterjedését is szemügyre vegyük. A történeti és jelenkori adatsor azt mutatja, hogy az egykori település és a határrész megnevezésére a *Zám* helynév mellett a *Zám-dűlő*, *Zámi-telek*, *Zámpuszt*a és *Puszt*a-*Zám* helyneveket is használják, illetve használták. Emellett a *Zámi-fok* víznévben, a *Zámi-laponyag* és *Zámi-négyesek* halomnevek-

ben, valamint a *Zámi-rét*, *Zám-rét* és a *Zámi-tanya* helynevekben is megőrződött az Árpád-kori falu neve. Ugyancsak a településre utalnak az egykori monostor helyére vonatkozó *Zámi-templomdomb*-ot jelölő névadatok is (E. NAGY 2025). Mindez azt mutatja, hogy a helynévtár anyagában nyolc különböző objektum megnevezésére egy bő tucatnyi helynévváltozatot ismerünk, amely mintegy száz helynévadatot takar.

A *Zám* névvel megnevezett objektumokat térben ábrázolva a 2. ábra jobb oldalán látható képet kapjuk. Ezt szemügyre véve azt látjuk, hogy a régészeti feltárás eredményéhez igazított történettudományi lokalizálás, valamint a helynévbokor alapján elvégzett helyhez kötés teljes mértékben megegyezik egymással. A névbokor alapján megrajzolt terület pedig egyúttal azt is jelezheti, hogy az egykori falu, a későbbi birtok határa hozzávetőlegesen meddig terjedhetett. A régészeti feltárások által viszonylag pontosan helyhez kötött, huzamosabb ideig folytonosan lakott, majd újranevesült monostoros falu esetében a történettudományi és a nyelvészeti rekonstrukció tehát teljes összhangot mutat, és a helynevek révén némileg finomíthatók is a múltra vonatkozó ismereteink. Jóval problematikusabb ennél az Árpád-kori Bágy ügye.

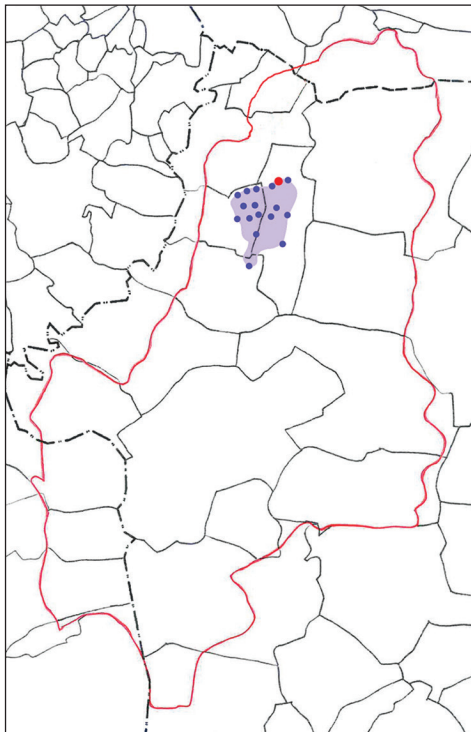
2. ábra: Zám falu helye a történettudomány szerint (bal oldalon) és a helynévrekonstrukciós eljárás alapján (jobb oldalon)

2.3. Bágy. Esetében már a helynév adatsorának egybeállítására sem egyszerű feladat. NÉMETH PÉTER több olyan *villa*-ként említett 13. századi adatot is ide sorol (2023: 29), amelyek — mint ahogyan arra BÉRES JÚLIA tanulmányában rámutat — nem ide köthetők, hanem az elpusztult Bágya településre vonatkoznak (2016: 126–127). E település GYÖRFFY GYÖRGY szerint Heves megyében, valahol Poroszló környékén fektetett (Gy. 4: 68, vö. BÉRES 2016: 127). NÉMETH úgy látja, hogy Bágy falu mint egykori Szabolcs megyei várföld létezett, ahol várnépek és lovas jobbágyok éltek, s helyét a mai Görbeháza közigazgatási határán belül kell keresnünk. A hely lokalizációját az e térségben több újabb kori helynévben is felbukkanó *Bágy* névelemre alapozza (NÉMETH 2023: 29).

Nézzük meg, hogy a *Bágy* alapnévből alakult helynévbokor alapján megerősíthető-e NÉMETH vélekedése. A feltárt élőnyelvi és történeti adatok alapján elmondható, hogy a *Bágy* helynévből igen tekintélyes helynévbokor jött létre. Az alapnév szinonim neveként a *Bágyi-rész* névváltozatot, továbbá a területén fekvő *Bágy-ér*, *Bágy-csatorna*, *Bágyi-erdő*, *Bágy-erdő*, *Bágy halma*, *Bágyi-oldal*, *Bágyi-legelő*, *Bágy-szeg*, *Margitai-Bágy*, *Polgári-Bágy* neveket sorolhatjuk ide, de hosszasan idézhetnénk még a középkori *Bágy* helynévből alakult adatokat (PORCZIO 2024: 11–14, SZALATYÁN 2024: 42–44, SZÉP 2025). A Magyar Nemzeti Helynévtár anyagában tizenhat különböző objektum megnevezésére mintegy fél-száz helynévváltozat található, amelyet csaknem kétszáz helynévadat képvisel. A megnevezett objektumokat térben ábrázolva a helynévbokor területi kiterjedését is szemügyre vehetjük. A 3. ábra szemléletesen mutatja, hogy a névbokor három település, Görbeháza, Folyás és Újszentmargita határára is kiterjed.

A *Bágy* adatai között egyetlen olyan formát sem találunk, amely településként vagy akár birtokként említené a helyet. Ahogyan arra a szakirodalomban korábban már többen is rámutattak, a mai névbokor helyén egykoron egy nagy kiterjedésű mocsaras, vízállásos terület feküdt, melyet nádtermő helyként és halászóvízként hasznosítottak (BÉRES 2014b: 39, BENCSIK 1974: 232). A harmadik katonai felmérés térképe ennek az objektumnak nem csupán a vízenyős jellegét, hanem a méretét is jól szemlélteti: láthatjuk, hogy a régiségben a Polgár és Hajdúnánás közötti határnak csaknem az egészét elfoglalta ez a vízállás, mely délen a Hajdúböszörmény északnyugati határában fekvő Pródig terjedt (HKFT.). A hely korabeli jellegére többek között a 18. századi *lacus* és *morast* latin fajtajelölő szavakkal álló történeti adatok közvetlenül is utalnak, pl. [18. sz.]: *Lacus Bágy*, 1783: *Bagy Morast* (PORCZIO 2024: 12). A névbokor alapjaként a fentiek szerint nincs okunk feltételezni egy egykor létező *Bágy* településnevet, a *Bágy* nevet a régiségben is sokkal inkább víznévként, esetleg kiterjedtebb terület megnevezéseként azonosíthatjuk (vö. SZŐKE 2022–2024: 18). A fentieket összegezve pedig azt állapíthatjuk meg, hogy Bágy falunak a meglétét a Hortobágy térségében nyelv- és névtörténeti eszközökkel nem tudjuk alátámasztani.

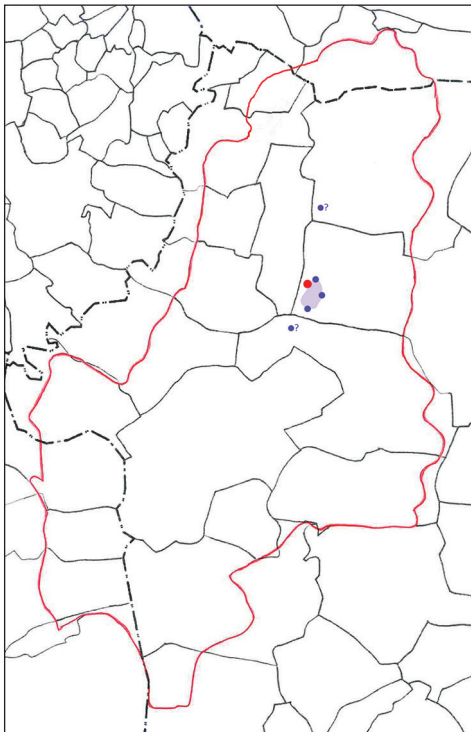

3. ábra: Bágy helynévbokra

2.4. Remetekútfő. Az eddigiekben bemutatott eseteknél is nagyobb bizonytalanság övezi Remetekútfő ügyét. Csupán két 14. századi adat utal az egykori birtok meglétére. NÉMETH PÉTER 1997-ben közreadott adattárában Hajdúböszörmény határába lokalizálta azt (1997: 162). A 2023-ban kiadott, átdolgozott és javított munkájában azonban már jóval bizonytalanabban foglal állást: Bihar vagy Szabolcs megyei településként egyaránt el tudja képzelni, ugyanakkor — noha a Szabolcs megye településeit tárgyaló kötetben közli az anyagot — a Bihar megyei lokalizálást tartja meggyőzőbbnek (2023: 338).

A Hortobágy területén végzett helynévfeltárás eredményeképpen az alábbi helynevekben bukkanhatunk mint az Árpád-kori adatoknak megfeleltethető nyomokra. Hajdúböszörmény határában egy kisebb vízfolyás megnevezésére a 19. századtól kezdődően adathozható a *Remete-ér* helynév, amit újabban *Remete-csatorná*-nak is neveznek (KATONA–E. NAGY 2015: 217). E vízfolyás torkolatát — ahol belefolyik a Hortobágy folyóba — pedig *Remete-fok*-nak hívják (i. m. 218). A megnevezés legkorábbi adatai a 18. század derekáról valók. A források Hajdúnánás határában is említenek egy *Remete* nevű helyet (PÁSZTOR–RESZEGI 2024: 213), és egy 18. századi forrás a hajdúböszörményi–balmazújvárosi határ közelében is tanúskodik

4. ábra: *Remetekútő* helynévbokra

a helynév meglétéről (1750: [az úJVárosi határ] a *Remetefok* szélen a Viz miatt hányatlan maradt: KATONA–E. NAGY 2015: 218). Mindez térben megjelenítve a 4. ábrán látható képet mutatja. A gyér számú adat mellett is feltételezhetjük, hogy az egykori birtok a Hortobágy területén lokalizálható, és talán egy ér forrása mellett — amelyet *Remete-kút*-nak vagy *Remete-kútő*-nek is nevezhettek — valahol a mai Hajdúnánás határában feküdt. Az attól délre eső területekre pedig maga a Remete-ér vihette magával a nevet, a névbokornak mintegy vonalszerű kirajzolódását eredményezve.

Összegzésképpen elmondható, hogy a szisztematikus feldolgozás révén egybeállított, élőnyelvi és történeti névadatokat egyaránt tartalmazó helynév-etimológiai szótárak nagy mértékben hozzájárulhatnak az Árpád-kor településhálózataról alkotott képünk árnyalásához, a helynév-rekonstrukciós eljárásnak köszönhetően pedig sok esetben nem csupán az egyes falvak pontszerű lokalizálására, hanem azok határának foltszerű ábrázolására is mód nyílik. Mindez új perspektívákat nyithat meg az elpusztult települések kutatásában.

Irodalom

- BENCsik JÁNOS 1974. A paraszti közösség gazdasági tevékenysége. In: BENCsik JÁNOS szerk., *Polgár története*. Polgár, Polgár Nagyközségi Közös Tanács.
- BÉRES JÚLIA 2014a. A Hortobágy mint tájegység. *Interdiszciplinaritás a régiónkutatásban* 4: 71–78.
- BÉRES JÚLIA 2014b. Adalékok a Hortobágy etimológiájához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 33–52.
- BÉRES JÚLIA 2016. Elpusztult települések és névbokraik az egykori Polgár területén. *Régiónkutatás Szemle* 1: 113–135.
- CSORBA PÉTER 2021. *Magyarország kistájai*. Debrecen, Meridián Táj- és Környezetföldrajzi Alapítvány.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés (1:25000). 1869–1887*. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000>
- HOFFMANN ISTVÁN 1984–1985. A helynévrendszer változásai egy határresshé vált településen. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 103–114.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtár Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- JAKÓ ZSIGMOND 1945. *Az elpusztult települések kutatása*. Erdélyi Tudományos Füzetek 194. Kolozsvár.
- KATONA CSILLA–E. NAGY KATALIN 2015. Hajdúböszörmény helynevei. In: BÁBA BARBARA szerk., *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 98–253.
- E. NAGY KATALIN 2025. *Hortobágy helynevei*. URL: mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Hortobagy_szotar_online.pdf
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica.
- NÉMETH PÉTER 2023. *A XI–XIV. századi Szabolcs megye települései. Adattár*. Nyíregyháza.
- PÁSZTOR ÉVA 2010. Elpusztult települések lokalizációjának kérdéséről. Kísérlet a középkori Süldő falu azonosítására. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 169–187.
- PÁSZTOR ÉVA–RESZEGI KATALIN 2024. Hajdúnánás helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 81–258.
- PORCZIO VERONIKA 2024. Folyás helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 8–37.
- SZABÓ ISTVÁN 1963. A prédiüm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. *Agrártörténeti Szemle* 5: 1–24.
- SZALATYÁN ERZSÉBET 2024. Görbeháza helynevei. In: HOFFMANN ISTVÁN–E. NAGY KATALIN szerk., *Magyar Nemzeti Helynévtár 1. A Hajdúnánási járás helynevei*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 39–79.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. A Keszthőlcről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő* 29: 23–47.
- SZÉP SZILVIA 2025. Újszentmargita helynevei. URL: mnh.unideb.hu/szotarak/Magyarország/HajduBihar/Ujszentmargita_szotar_online.pdf
- SZŐKE MELINDA 2022–2024. Gondolatok a Hortobágy név eredetéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 18: 7–22.
- TMFN. = ÖRDÖG FERENC–PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk., *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- ZOLTAI LAJOS 1925. *Települések, egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI–XIV. századokban*. Debrecen, Méliusz Könyvkereskedés Könyvkiadó-vállalata.
- ZOLTAI LAJOS 1938. *Debreceni halmok, hegyek, egyéb mesterséges és természetes emelkedések ú.m.: laponyagok, telkek, ülések, dombok, gerendek és háta a város határában, valamint külső birtokain. 250 helynév térképpel és 16 halom látképpel*. Debrecen.

Ruined Medieval Settlements in the Hortobágy: Zám, Bágy, and Remetekútffő

The medieval Carpathian Basin was characterized by a much denser settlement network compared to today. While some settlements in the region are preserved in early written sources, others cannot be directly identified due to the scarcity of surviving records and their early destruction. Consequently, their exact locations remain uncertain. However, boundary names and place-name clusters that have evolved over time may preserve the memory of these former villages for centuries.

The Hungarian National Toponym Registry, with its records of living-language and historical data, allows for an onomastic examination of the Hortobágy region. Using this resource, the study aims to identify the locations of destroyed settlements in the Hortobágy area. By applying the toponym reconstruction methodology, the research seeks to shed light on this once densely populated network of villages.